Mitropolitul Andrei Şaguna – promotor al emancipării prin cultură şi educaţie a românilor din Transilvania secolului al XIX-lea

Ciprian STREZA

Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu, Facultatea de Teologie „Andrei Şaguna"
"Lucian Blaga" University of Sibiu, Faculty of Theology "Andrei Şaguna"
Personal e-mail: ciprian_streza@yahoo.com

Metropolitan Andrei Şaguna – Promoter of the Movement of Emancipation through C ulture and Education for the Romanians in 19th Century Transylvania

The history of the Romanians in Transylvania acknowledges Saint Metropolitan Andrei Şaguna's shepherding of the Church as a reference point, that had crucially contributed to the creation of the Romanian people's unity of conscience, which ultimately led to the Great Union in 1918. The great Metropolitan knew that a people enlightened through culture and education is thus enabled to overcome all the hardships and challenges of history and is subsequently empowered to pursue tenaciously its political and ecclesiastical goals and ideals for a union. Like a true apostle of the Transylvanian Romanians, Metropolitan Andrei Şaguna bestowed on the Transylvanian Church the treasures of his charisms, his energy and tireless fervour and the wisdom of his remarkable diplomacy, and made it bring forth a "hundredfold fruit", i.e. he set up hundreds of religious and lay schools of all levels of education. He also supervised the compilation of school manuals and syllabuses, and the training of school teachers. Yet his greatness actually lies in that he managed all these amid extremely harsh political conditions. He was intuitively certain that only the existence of a solid Orthodox confessional educational program would allow the Romanians to exist as a nation and play an active role in Transylvania's social-political life, which would eventually contribute to the achievement of the national union of all Romanians from the three Romanian Provinces.

Keywords: History of Transylvania, Church History, Confessional Education, Transylvanian Art and Culture

Meritele excepţionale în istoria modernă şi locul unic al Mitropolitului Andrei Şaguna în conştiinţa românilor de pretutindeni – fiindcă el n-a fost şi nu este doar al Mitropoliei Sibiului şi al ardelenilor, ci al întregului neam românesc – au fost recunoscute şi elogiate încă din timpul vieţii sale de bărbaţi de frunte atât ai Bisericii, cât şi ai culturii naţionale. El a slujit neamul românesc cu zelul şi dragostea unui apostol, iar în cei 27 de ani de arhipăstorire „n-a fost o zi, oră sau minut în care să nu fi săvârşit vreun bine pentru Biserică, naţiune şi umanitate, pentru a cărei fericire şi-a dat averea, odihna trupului şi a sufletului, şi-a dat inima, şi-a dat totul. Aceasta e o raritate şi un fenomen fără pereche în zilele noastre. Un astfel de arhiereu îl vom putea afla numai în timpul clasic al creştinismului, în timpul lui Vasile cel Mare, Grigorie Teologul şi Ioan

Gură de Aur. Şi numai cu aceşti trei luceferi ai Bisericii şi umanităţii îl vom putea asemăna”[1] „Mitropolitul Şaguna a fost un *bărbat extraordinar, trimis de Providenţă* pentru fericirea poporului său”. „A fost un *Moise al românilor*”: „ca şi acela, şi el a eliberat poporul român din legăturile sclaviei seculare, a despărţit marea de negură şi neştiinţă, a condus poporul său la pământul autonomiei şi al independenţei, a dat poporului său tablele legii – statutul organic, şi în fine a lovit în piatră şi a dat poporului său apa cerească: ştiinţa, lumina culturii!”[2].

S-au scris foarte multe pagini despre Sfântul mitropolit Andrei Şaguna, însă nimeni nu poate afirma că au fost epuizate toate aspectele definitorii ale personalităţii şi ale operei marelui ierarh ardelean. El a fost văzut ca un „începător a toate, un apostol al românilor transilvăneni, un om de răscruce, un om providenţial”[3], fiindcă păstorirea sa a însemnat un mare progres pentru românii din Ardeal, în toate domeniile: duhovnicesc, pastoral-misionar, liturgic, naţional şi cultural. Personalitate marcantă şi complexă, el a fost un adevărat apostol al vieţii spirituale, culturale şi sociale a poporului român din Transilvania, un „neîntrecut organizator, un bărbat providenţial al naţiunii noastre care s-a manifestat mai mult ca un erou al faptei, cum îl caracteriza, în 1923, Ioan Lupaş în revista „Transilvania”[4].

Mitropolitul Andrei Şaguna a înzestrat Biserica Ardealului cu podoabele harismelor sale, cu energia şi elanul său neobosit, cu înţelepciunea unei diplomaţii remarcabile şi a făcut-o să rodească „rod însutit”, dându-i posibilitatea să supravieţuiască în vremurile vitrege ale sfârşitului de secol XIX. Ceea ce îl face cu adevărat mare şi sfânt şi cu adevărat un Apostol al românilor ardeleni a fost efortul său remarcabil de a lumina poporul prin cultură şi prin educaţie. El a avut intuiţia şi simţirea că doar prin organizarea unui învăţământ ortodox confesional temeinic românii vor putea exista ca naţiune şi vor putea juca un rol activ în viaţa social politică a Transilvaniei.

1. Educaţie, vocaţie, cultură şi mărturisire în biografia Mitropolitului Andrei Şaguna

Marele Mitropolit Andrei Şaguna s-a născut la Mişcolţ în Ungaria, în prejma Crăciunului anului 1808, într-o familie de macedoromâni şi a primit la botez numele de Anastasiu. Tatăl său, Naum Şaguna, din motive materiale, neputând să se ocupe de educaţia fiilor săi, trece în martie 1814 la catolicism, promiţând episcopului romano-catolic Stefan Fischer din Agia că-i va da spre educaţie copiii, însă bunicul din partea mamei, Mutsu, care locuia la Pesta ia nepoţii la sine pentru a le asigura îngrijirea pe care părintele copiilor, din cauza sărăciei nu mai era în stare să le o dea.[5]

După moartea tatălui, copiii sunt obligaţi de stăpânirea habsburgică să frecventeze şcolile romano-catolice, astfel Anastasiu şi-a început în 1816 studiile elementare la şcoala din Mişcolţ, iar în 1826 a terminat gimnaziul catolic la Pesta. Sub influenţa mamei sale Anastasia, care a ştiut prin toate mijloacele să exercite o influenţă benefică asupra educaţiei copiilor ei, la vârsta de 18 ani, tânărul Anastasiu a dat însă o declaraţie oficială prin care recunoştea că, în pofida formaţiei sale în şcolile romano-catolice, convingerile intime îl îndemnau să urmeze „sfintele precepte ale Bisericii greci orientale”[6] Era astfel mărturisirea identităţii proprii şi a dorinţei de a experia şi valorifica bogăţia dogmatică, liturgică şi canonică a Bisericii Ortodoxe. Sentimentul religios, dragostea pentru cultul liturgic, bucuria apropierii de Dumnezeu prin rugăciune, sădite în sufletul său cu multă dragoste de vrednica sa mamă nu vor întârzia să rodească şi să trezească în viitorul mare mitropolit un cald şi viu sentiment naţional. Aceasta este comoara şi bogăţia cu care tânărul Şaguna a părăsit căminul familial.[7]

Între 1826-1829 face studii de filozofie şi drept la Universitatea din Pesta şi pune temeliile vastei sale culturi profane pe care o va pune în slujba Bisericii. În această perioadă în casa unchiului său, Atanasie Grabovschi, aprofundează limba, cultura şi istoria românească. Este locul unde i-a întâlnit şi pe fruntaşii români care au trăit în acest oraş: Petru Maior, Samuil Micu, Ioan Corneli, Ioan Teodorovici, Alexandru Teodori, Ştefan Neagoe ş.a.[8] În tot acest răstimp însă, chemare interioară şi dorul de a sluji lui Dumnezeu nu l-au părăsit, astfel încât, la vârsta de 21 de ani şi-a început studiile de teologie la Vârşeţ pentru ca la vârsta de 25 de ani să îşi dedice întreaga viaţă lui Hristos prin tunderea sa în monahism sub numele de Andrei, în mănăstirea Hopovo. Timp de 13 ani cât a trăit între sârbi a studiat Canoanele Bisericii şi a cules documente istorice de mare însemnătate pentru trecutul Bisericii

noastre. Acest material ştiinţific avea să-l întrebuinţeze mai târziu tocmai împotriva sârbilor în lupta pentru restaurarea Bisericii româneşti din Transilvania.[9]

Chemarea sa interioară de a sluji neamului românesc precum Apostolul cel întâi chemat se împlineşte în 1846, când tânărul arhimandrit Andrei a fost trimis în mijlocul românilor ortodocşi transilvăneni pentru a conduce eparhia în calitate de vicar. Timp de un an şi jumătate a urmărit regenerarea duhovnicească, liturgică socială şi culturală a poporului şi în special al clerului. Astfel, în toamna anului 1846 el a ridicat cursul de 6 luni pentru candidaţii la preoţie la durata de un an şi dispune ca de atunci înainte "cine va voi a se primi la cursul candidaţilor la preoţie să înveţe toate şcoalele până la filozofie…"[10]

Consacrarea vocaţiei sale apostoleşti şi a chemării interioare de a sluji lui Dumnezeu şi neamului românesc s-a făcut plenar prin hirotonia sa întru episcop pe data de 18/30 aprilie 1848 în catedrala din Carloviţ.[11] În cuvântul rostit cu prilejul hirotonirii sale declara că vine în Transilvania ca:„ *pre românii transilvăneni din adâncul lor somn să-i deştept, şi cu voie cătră tot ce e adevărat, plăcut şi bun să-i atrag!* "[12] şi "ca să fiu tuturor tată în înţelesul cel adevărat"[13]

Tenace, hotărât, cult, temeinic pregătit, ferm a dorit mai presus de toate luminarea şi unitatea poporului său iar acestui scop i-a dedicat întreaga sa viaţă. La foarte scurt timp după instalarea ca episcop ortodox la Sibiu, Şaguna a fost prezent pe Câmpia Libertăţii de la Blaj, la 3/15 mai 1848, ca preşedinte (împreună cu episcopul greco-catolic Lemeni) al Marii Adunări Naţionale la care se va auzi pentru prima oară: „*Noi vrem să ne unim cu ţara!*"[14]. Aici a demonstrat Şaguna că pe lângă alte mari harisme, el a fost înzestrat cu un remarcabil simţ al realităţii şi cu o abilitate admirabilă de a se adapta momentului şi de a urmări în toate împrejurările interesele majore ale poporului său, fără însă a face concesii şi a se abate de la dreapta credinţă.

După Adunarea de la Blaj din mai 1848 şi până în vara lui 1849, Andrei Şaguna a fost reprezentantul cauzei româneşti în faţa celor din afară. El a fost principalul ei purtător de cuvânt la Viena înaintea împăratului şi a miniştrilor lui şi pentru o vreme la Pesta înaintea noului guvern maghiar.[15] Tot acum prin „ *Punturile* " de la Blaj care sintetizau doleanţele românilor începe şirul numeroaselor petiţii pe care le-a scris Şaguna împăratului, guvernului, miniştrilor sau guvernatorilor locali. Desele călătorii şi petiţii dau măsura perseverenţei ierarhului nostru dar şi a varietăţii problemelor pe care s-a străduit să le rezolve. Acestea erau probleme vitale ale românilor transilvăneni, lipsiţi până atunci de drepturi elementare în propria lor ţară. Şaguna va încerca să le vindece aceste răni, să le aline suferinţele, să le mângâie sufletele şi să le redea demnitatea.[16]

În timpul revoluţiei din Ungaria şi Ardeal, Şaguna a fost unul din sfătuitorii cei mai devotaţi ai împăratului Francisc Iosif. După terminarea revoluţiei, împăratul l-a acoperit cu onoruri şi i-a dat titlul de baron.[17]

Din aprilie 1849 marele ierarh ardelean, văzând că petiţiile şi memoriile sale nu au avut nici un rezultat, a schimbat tactica şi a început să-şi soluţioneze el însuşi petiţiile.[18]

Pentru înfăptuirea deziderateloor sale, Şaguna considera că principalul pas care trebuia făcut era restabilirea Mitropoliei Ortodoxe a Transilvaniei care nu mai funcţiona din 1700 când mitropolitul de atunci, Atanasie Anghel şi o parte a preoţimii au semnat Actul Unirii cu Roma. Numai astfel Biserica Ortodoxă putea să fie pentru poporul din Ardeal lumina Evangheliei şi speranţa unităţii.

Mitropolitul din Carloviţ sub jurisdicţia căruia se afla Biserica Ortodoxă Română din Transilvania s-a opus, la fel şi Curtea de la Viena. Şaguna şi-a dat seama că este inutil să continue negocierile cu sârbii şi s-a adresat împăratului. Era decis să obţină direct din partea împăratului o hotărâre în acest sens. După mai multe încercări eşuate, eforturile sale dau roade şi se împlinesc abia în preajma Crăciunului anului 1864, când împăratul aprobă reînfiinţarea Mitropoliei Transilvaniei.

Prima grijă a noului arhiepiscop-mitropolit a fost să asigure Bisericii sale o autonomie durabilă. El a insistat pentru recunoaşterea noii mitropolii printr-un articol special de lege, votat în 1868 şi înscris în Corpus Juris Hungarici.[19]

Noua Mitropolie avea nevoie de un regulament după care să se conducă. Mitropolitul Andrei a convocat la Sibiu un Congres Naţional Bisericesc al românilor ortodocşi la care au participat câte 10 preoţi şi 20 de mireni din fiecare eparhie, aleşi prin votul credincioşilor. Congresul a aprobat Statul Organic al Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania.[20] Statutul încredinţa administrarea intereselor Bisericii şi şcolilor care depindeau de ea Congresului Naţional, un mic parlament al românilor, o organizaţie democratică şi liberală.[21] Acesta a fost un admirabil instrument de conservare a patrimoniului naţional.

Marele ierarh nu s-a preocupat numai de organizarea Bisericii transilvănene, ci a fost şi ctitor de şcoală românească. Grija lui permanentă de a clădi şcoli la sate, de a se înconjura de preoţi şi dascăli cu carte, lupta purtată împotriva nepăsării generale îl aşează pe Şaguna la temelia *şcolilor poporale* (şcoli elementare confesionale). Atenţia mitropolitului s-a îndreptat şi spre înfiinţarea şcolilor medii (Gimnaziul cu 8 clase din Braşov şi cel cu 4 clase din Brad).

Cursurile de teologie şi pedagogie s-au bucurat de aceeaşi atenţie. Şcoala „de teologie" a devenit instituţie de învăţământ superior la care cursurile durau trei ani. Separat a fost înfiinţată şi o secţie de pedagogie. Formând primele serii de preoţi şi dascăli Şaguna

introduce în structurile eparhiale, oameni noi care vor reuşi să răspundă cerinţelor vremii şi să întoarcă aceste instituţii cu faţa spre viitor.[22]

În ciuda piedicilor puse de autorităţi, marele ierarh a reuşit să înfiinţeze la Sibiu şi o tipografie şi gazeta „Telegraful Român". Pe acestea le va folosi cu multă măiestrie pentru apărarea şi afirmarea credinţei şi culturii româneşti. Aici vor vedea lumina tiparului toate cărţile folosite în cultul ortodox, abecedare, cărţi de muzică, de aritmetică, de gramatică, de geografie şi istorie şi ediţia întreagă a *Bibliei Ilustrate*, un adevărat monument al limbii române.

Andrei Şaguna a fost în scena timpului său o personalitate înzestrată cu rara capacitate de a organiza şi conduce naţiunea spre „*libertatea cea adevărată*". Prin calităţile sale exemplare a întruchipat disponibilităţile unui om politic în căutarea unor soluţii practice potrivite dinamicii europene de la mijlocul secolului al XIX-lea.[23]

2. Învăţământul teologic şi educaţia religioasă, preocupările principale ale mitropolitului Andrei Şaguna

Marele ierarh transilvănean a fost un om al intuiţilor şi abilităţii diplomatice. El a ştiut că fără o şcoală românească puternică în Ardeal Biserica Ortodoxă nu va putea supravieţui. De aceea pe parcursul tuturor regimurilor care s-au succedat în imperiul habsburgic, mitropolitul Andrei Şaguna a reuşit să obţină pas cu pas tot ce şi-a propus pentru revigorarea învăţământului românesc în Transilvania.

2.1 Strădaniile Mitropolitului Andrei Şaguna pentru *obţinerea autonomiei şcolare a Bisericii Ortodoxe în deceniul neoabsolutist.*[24]

Imediat după Revoluţia de la 1848 Şaguna s-a adresat preoţilor îndemnându-i să se ocupe de educaţia poporului,[25] însă situaţia era mult prea delicată căci din punct de vedere juridic, Şaguna nu avea nici o competenţă în probleme şcolare, deoarece din anul 1837, Guberniul ardelean îi luase episcopului ortodox – pe atunci Vasile Moga – dreptul de „superinspecţie" asupra şcolilor confesionale ortodoxe, acordându-l episcopului romano-catolic din Alba Iulia.[26] Pe de altă parte, dăscălimea românească din Transilvania, datorită lipsei pregătirii intelectuale, avea o influenţă deosebit de redusă în viaţa satului românesc. Din aceste considerente, Şaguna a fost nevoit să aibă în vedere atât îmbunătăţirea situaţiei juridice a învăţământului românesc, cât şi cea a pregătirii dascălilor.

Şaguna repede a ştiut să se adapteze acestor realităţi socio-politice şi a luat mai întâi o serie de măsuri pentru formarea cadrelor didactice cu care să organizeze învăţământul confesional din Ardeal şi apoi a militat pentru obţinerea autonomiei şcolare a Bisericii.

Astfel, curând după sosirea în Transilvania (deci încă din toamna anului 1846), a dispus ridicarea cursului clerical existent pe vremea aceea la Sibiu de la şase luni la un an, introducând noi materii de învăţământ: Teologia Pastorală, Metodul învăţătoresc, Exegeza şi Gramatica românească[27]. Prin introducerea acestor discipline, Şaguna a putut introduce posibilitatea candidaţilor de preoţi de a funcţiona la începutul carierei lor şi ca învăţători în şcolile confesionale. Era asigurată, în felul acesta o mai bună pregătire a preoţilor, dar şi o acoperire a lipsei de învăţători[28].

A fost o „inovaţie salutară" pe care a făcut-o Şaguna, cu scopul ca tuturor „candidaţilor de preoţi să le fie dată posibilitatea să fie şi învăţători şi astfel să corespundă şi mai bine misiunii lor culturale de luminători ai poporului şi de supraveghetori ai şcoalelor, suplinându-se în chipul acesta pe un timp oarecare şi lipsa institutului pedagogic".[29]

Un nou pas în dezvoltarea învăţământului românesc a fost realizat în vara anului revoluţionar 1848. La 10 august 1848, Şaguna i-a trimis ministrului Cultelor şi Instrucţiunii publice din Guvernul maghiar, fostul său coleg de facultate Eötvös József, cererea pentru aprobarea ridicării „cursului clerical" la doi ani de studii (cu doi profesori şi 20 de elevi), costurile procesului de învăţământ urmând să fie de 2600 fl. m.c. anual (plătiţi din Fondul sidoxial, care la acea dată se ridica la aproape 9133 fl.).[30] Datorită evenimentelor care au urmat în următoarele luni, Şaguna nu a primit nici un răspuns. Dar, fără să deţină o aprobare oficială, în şedinţa Consistoriului eparhial din 17/29 octombrie 1849 (nr. 87), Şaguna a reorganizat „cursul clerical". Durata acestuia a rămas deocamdată aceeaşi, de două semestre, dar a fost introdusă o disciplină nouă – *Istoria bisericească*. Şcoala clericală continua să îndeplinească şi funcţia unui institut pedagogic.[31]

La 12 martie 1850, episcopul Andrei Şaguna a convocat cel dintâi sinod al Eparhiei sale, la care au participat atât clerici, cât şi mireni. Acesta a aşezat învăţământul primar ortodox pe noi baze stipulând în articolul XVII ca protopopii să fie inspectorii şcolari din districtul lor, având menirea să raporteze totul ierarhului, iar acesta din urmă să comunice totul „Înaltului Ministeriu de cult". Tot prin acelaşi articol (al. 2), s-a decis ridicarea şcolii clericale diecezane la rangul de Institut Teologico-Pedagogic, înzestrat la fel cu celelalte seminarii din ţară. [32]

Remarcabil este modul în care Şaguna a ştiut să formuleze hotărârile acestui prim sinod eparhial. Astfel, fără să atenteze la dreptul de inspecţie exercitat la acea dată încă de jure de episcopul catolic din Alba Iulia, Sinodul a adus şcolile poporale în responsabilitatea de facto a protopopilor şi apoi în cea a episcopului. Elementul nou adus aici de Şaguna a fost aşezarea episcopului ortodox la conducerea întregului sistem

şcolar elementar din eparhie. Dacă s-ar fi respectat întru totul prevederile legiuirii austriece, inspectorul suprem al şcolilor confesionale ortodoxe din Ardeal ar fi trebuit să fie episcopul catolic. Or, hotărârea sinodului nu a făcut pomenire în nici un fel de vreo superinspecţie şcolară, nici de aceea aparţinând episcopului catolic, dar nici de cea a celui ortodox, ci numai de un drept de inspecţie al protopopilor. Totodată, articolul al XVII-lea a recunoscut dreptul de control al Statului (episcopul trebuind să trimită rapoartele direct Ministerului). Din această formulare se pot desprinde marile calităţi diplomatice şi politice ale lui Şaguna. Fără să pretindă în mod expres o autonomie şcolară pentru Biserica Ortodoxă şi respectând cadrele juridice existente, în special § 2-4 ale Constituţiei din 4 martie 1849, Şaguna a pus bazele necesare pentru obţinerea într-o epocă ulterioară, mai prielnică, a deplinei autonomii şcolare a Bisericii Ortodoxe.[33]

În 1852, cursul clerical a fost ridicat la doi ani de studii, iar în toamna anului următor, a fost înfiinţată o secţiune pedagogică de sine stătătoare. Spre deosebire de cursul clerical, cel pedagogic a avut la început durata de un singur an (fiind ridicat la doi ani de studii abia în 1861).[34] Important este însă faptul că în acest Institut se avea în vedere şi pregătirea de învăţători, dar şi introducerea prevederii, devenită tradiţie şi reglementată mai târziu, ca absolvenţii cursului teologic, înainte de a se hirotoni, să funcţioneze ca învăţători.

În anul şcolar 1853/54, s-a realizat în sfârşit separarea dintre *Cursul clerical*, care urma să aibă o durată de doi ani, şi *Cursul pedagogic*, organizat pe perioada de un an.[35] Totuşi, deoarece Sinodul din 1850 a prevăzut ca fiecare preot să poată fi şi învăţător, la Secţia clericală s-a predat şi Pedagogia. Tradiţia ca fiecare absolvent al cursului de Pedagogie să funcţioneze ca învăţător până la hirotonie, a fost prevăzută şi în legea fundamentală a Bisericii, în *Statutul Organic* (§ 13).

La 1 octombrie 1854, printr-o dispoziţie a episcopului Andrei Şaguna a fost stabilită structura şi disciplinele studiate în ambele cursuri. Astfel, pentru „Cursul clerical" au fost prevăzute la *Anul I*: Dogmatica, Morala, Istoria bisericească şi Gramatica română, Iar la *Anul II*: Dogmatica, Morala, Dreptul Canonic, Pastorala, Exegetica, Retorica şi Polemica. Pe lângă aceste discipline mai erau predate elevilor Cântările bisericeşti şi Tipicul. Pentru „Cursul pedagogic" a prevăzut următoarele discipline: *Religia*, Gramatica română, Pedagogia, Metodica, Geografia, Aritmetica şi Economia[36].

Pe lângă stabilirea structurii didactice şi a disciplinelor studiate în Institut, la 23 decembrie 1954 episcopul Şaguna a emis şi norme interne, sub numele de *Regule şcolare pentru clerici şi pedagogi din Institutul diecezan*. În 16 articole au fost stabilite norme de conduită pentru viitorii preoţi şi învăţători, atât în institut cât şi în afara acestuia. Era precizată datoria elevilor de a-şi cumpăra manualele de la Tipografia diecezană (tipografie pe care episcopul o cumpărase din bani proprii); apoi erau fixate norme legate de ţinuta elevilor în biserică şi de conduită în afara acesteia (în internat şi în oraş). De asemenea, la 15 decembrie 1854 Şaguna a emis instrucţiuni şi pentru corpul didactic, pentru felul în care acesta să se ocupe de elevi.[37] Nu în ultimul rând episcopul s-a preocupat de furnizarea de mijloace materiale pentru funcţionarea Institutului.

În timpul păstoririi lui Andrei Şaguna au funcţionat ca profesori la Institut dascăli importanţi, precum: Nicolae Popea, Ioan Popescu, Zaharia Boiu. Aceştia, alături de ierarh au şi alcătuit manuale pentru Institut, tipărite fiind la Tipografia Arhidiecezană, donată de Şaguna.

Datorită intervenţiilor repetate ale episcopului, la 29 mai 1861 împăratul Francisc Iosif a aprobat printr-un Decret acordarea unui ajutor în valoare de 25.000 fl., din care 24.000 fl. pentru preoţimea săracă şi 1000 fl. pentru întreţinerea Seminarului. Mai apoi, la 8 aprilie 1864 a acordat un nou ajutor de 25.000 fl., de data aceasta pentru acoperirea nevoilor Eparhiei. Din această sumă au fost acordate salarii profesorilor şi directorului Institutului, precum şi 5000 fl. pentru întreţinerea a 50 de elevi (deci câte 100 florini pentru un elev) în seminar (internat), dar şi 2000 fl. pentru acordarea de patru burse unor absolvenţi mai merituoşi de la Cursul teologic.

În aceste condiţii, Şaguna a putut reorganiza Institutul, astfel că începând din anul şcolar 1861/62 Cursul clerical a fost ridicat la trei ani de studii, iar din 1862 Cursul pedagogic a fost ridicat la doi ani de studii. Drept urmare şi Programa de învăţământ a fost modificată, procesul de învăţământ ridicându-şi nivelul calitativ.

2.2 *Preocupările Mitropolitului Andrei Şaguna pentru organizarea învăţământului primar românesc din Ardeal.*

După măsurile luate privind formarea dascălilor au urmat o serie de iniţiative ale marelui mitropolit pentru a statornici principiul confesional ca bază a organizării învăţământului ortodox în Transilvania, căci învăţământul confesional al românilor ardeleni ortodocşi se afla într-o situaţie confuză, dat fiind faptul că Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii publice din Viena scosese încă din timpul revoluţiei sistemul de învăţământ din întregul Imperiu de sub supravegherea Bisericilor, punându-l sub controlul riguros al Statului, însă în realitate Bisericile nu şi-au pierdut cu totul influenţa asupra şcolilor, rămase confesionale. Astfel prin Constituţia din 4 martie 1849, Ministerul şi Curtea de la Viena au fost nevoite să accepte un mai mare grad de implicare a conducerilor celor şase

confesiuni existente (romano-catolică, greco-catolică, ortodoxă, luterană, reformată şi unitariană).

Astfel, pe baza celebrei *Publicaţiuni cu nr. 29 din 19 aprilie 1850*, care, în 10 paragrafe, stabilea responsabilitatea comună a Statului şi a Bisericilor pentru educaţia tineretului, prin admiterea, pe lângă sistemul de învăţământ public, supravegheat de stat, şi a sistemului de învăţământ privat, Şaguna a putut stipula în circulara nr. 530 din 24 aprilie 1852, imperativele organizării şcolilor confesionale ortodoxe, prevând ca fiecare parohie să îşi facă şcoală, dascălii să fie de confesiune ortodoxă şi să aibă binecuvântarea episcopului, copiii să fie învăţaţi din cărţile tipărite în Tipografia Diecezană, protopopii aveau obligaţia să inspecteze şcolile şi să trimită episcopului rapoartele lor. [38]

2.2 Andrei Şaguna şi organizarea învăţământului confesional în anii liberalismului constituţional

Publicarea Patentei imperiale din octombrie 1860 care a inaugurat epoca guvernării constituţionale în Imperiul Habsburgic de a însemnat debutul unei epoci de mari speranţe nu doar pe plan politic, ci şi pe plan social şi îndeosebi cultural-şcolar pentru românii din Ardeal.

Cu toate acestea sistemul de învăţământ din întreaga monarhie a traversat în cei şapte ani ai regimului liberal-constituţional o adevărată perioadă de criză datorită descentralizării şi desfiinţării Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice din Viena, principalul organism care a susţinut modernizarea şcolară în deceniul neoabsolutist. Problemele bisericeşti şi ale educaţiei au trecut în sarcina unui simplu subsecretar de stat, fără mari competenţe administrative, iar după 26 februarie 1861 în cea a unui simplu consilier aflat în subordinea premierului austriac. În Transilvania, în urma desfiinţării Locotenenţei şi restaurării Guberniului, consilierii şcolari au fost înlăturaţi.[39]

Acesta a fost contextul care l-a îndemnat pe mitropolitul Andrei Şaguna să încerce o redefinire a autonomiei şcolare bisericeşti pe fondul slăbirii controlului dar şi ajutorului din partea statului. În aceste condiţii, şcolile confesionale au avut de suferit. Nu s-au mai interesat de ele nici autorităţile locale dar nici preoţii şi protopopii. Drept urmare, unii intelectuali au susţinut necesitatea înlăturării caracterului confesional al şcolilor primare şi instituirea unor şcoli de stat. Dar episcopul Şaguna s-a opus cu deosebită tărie acestui plan. Drept contraargument a reamintit toate necazurile şi prigoanele pe care le suferise Ortodoxia românească din Ardeal de-a lungul veacurilor, arătând marea importanţă a câştigării, în sfârşit, a autonomiei bisericeşti şi şcolare mult visate, de care trebuia să se profite acum, prin toate mijloacele, astfel ca „Biserica autonomă să rămână în exerciţiul liber al dreptului său intern cu privire la părţile ei constitutive, de care se ţine negreşit şi treaba şcolară". Întrucât „treaba şcolară în patria noastră este organizată după religii şi se ţine de dreptul religiilor autonome", era de înţeles pentru Şaguna atitudinea „ că adică eu nu numai nu aprob acele păreri, ci încă sunt silit a le declara de ilegale şi anormale".[40]

Într-adevăr, stăruinţele lui Şaguna în această privinţă nu au fost lipsite de succes. Dieta ardeleană de la Sibiu, din 1863, a recunoscut atât drepturile naţionale româneşti în Principatul ardelean, cât şi autonomia Bisericilor româneşti, inclusiv pe tărâm şcolar. [41]

În vederea întăririi caracterului confesional al învăţământului în Transilvania marele ierarh ardelean a emis o serie de regulamentele şcolare privind organizarea în detaliu a procesului de învăţământ în toate şcolile confesionale ortodoxe din eparhia sa. Şaguna nu a putut întreprinde această operă în deceniul neoabsolutist, deoarece nu a dispus de autonomie şcolară.

Mai întâi, în 1862, a publicat o *Instrucţiune pentru învăţătorii din şcolele normale şi capitale de religie ortodoxă răsăriteană*, publicată sub formă de broşură şi tipărită de Tipografia arhidiecezană din Sibiu.[42]

Menirea acestei instrucţiuni era de a „arăta învăţătorilor Didactica practică generală şi specială la tractarea cu şcolarii şi la predarea singuraticelor obiecte de învăţământ" (§2 din Introducere).

Ea cuprindea opt capitole: **I**. Introducere (paragrafele 1-2); **II.** Didactica generală la tractarea cu şcolarii (paragrafele 3-12); **III**.-Despre şcolele elementare parohiale (paragrafele 13-17); **IV.** Despre clasele şcolii capitale (paragraful 18); **V**. Didactica specială (paragrafele 19-28); **VI**. Obiectele de învăţământ (paragrafele 29-46); **VII**. -Unele măsuri spre strânsă păzire pentru învăţători (paragrafele 47-63). Ultimul paragraf, nr. 64, cuprindea orarul claselor I-IV de învăţământ.

Un an mai târziu, Şaguna a emis o altă circulară importantă. Destinatarii au fost de această dată protopopii, aceştia primind instrucţiuni pentru desfăşurarea activităţii lor de inspectori şcolari districtuali: Principalele lor obligaţii constau în vizitarea periodică a şcolilor din circumscripţie şi asistarea la examenele semestriale din şcoli. Cu ocazia vizitelor, protopopii trebuiau să controleze frecvenţa şcolară, apoi modul în care învăţătorul îşi desfăşura orele de predare (în a religiei, cât şi a celorlalte materii şcolare); modul în care priveau preotul şi autorităţile locale treburile şcolare; starea edificiului şcolii. De asemenea, protopopii trebuiau să verifice în ce măsură se preocupa dascălul de cultura pomilor şi de grădinărit, dacă exista grădină pe lângă şcoală şi dacă aceasta era îngrijită. Cu ocazia fiecărei vizite, protopopii erau obligaţi să redacteze un raport, pe care să-l trimită Ordinariatului

(până cel târziu în luna august a fiecărui an).

Protopopii aveau obligația de purta de grijă ca dascălii să încaseze salariul cuvenit (prin urmare, orice reclamație în acest sens, dascălii trebuiau să o adreseze protopopilor). Totodată, protopopii trebuiau să se asigure că dascălii meritau aceste salarii. Astfel, ei aveau obligația de a-i examina pe dascăli, nu doar din toate materiile pe care aceştia le predau copiilor, ci şi din pedagogie.

Instrucțiunea a stabilit şi trei îndatoriri principale pe care le aveau parohii, în calitatea lor de directori ai şcolii populare: analizarea modului în care se implica învățătorul în susținerea şcolii şi preocuparea ca părinții să-şi trimită copiii la şcoală; predarea religiei în şcoală; de a reprezenta şcoala în calitate de superior al învățătorului.[43]

Doi ani mai târziu, Şaguna a redactat o nouă instrucțiune pentru cler, mult mai detaliată, în care a stabilit modul în care acesta era dator să inspecteze procesul de învățământ.[44] Această instrucțiune a fost aprobată printr-un decret aulic la 5 octombrie 1866 şi printr-o decizie a Guberniului ardelean, la 12 iunie 1866.[45] Instrucțiunea cuprindea patru părți: **I.** Despre directorii şcolilor populare; **II**. Despre directorii şcolilor capitale (cuprinzând 26 paragrafe); **III**. Despre inspectorii locali bisericeşti; **IV**. Despre inspectorii districtuali (protopopii).

Din analiza acestor instrucțiunilor, se poate constata faptul că, după dobândirea deplinei autonomii bisericeşti şi şcolare, episcopul Şaguna a ştiut să treacă la o organizare detaliată a învățământului confesional ortodox din Transilvania. În această operă a sa, s-a inspirat în mod vădit după normele legislative aflate atunci în vigoare.

Totodată, pentru susținerea activității pedagogice în Transilvania, Şaguna a inițiat conferințele învățătoreşti, emițând la 17 septembrie 1862, o circulară adresată protopopilor, prin care îi anunța de intenția de a introducere, începând cu anul următor, această formă de învățământ pentru învățători.[46]

Pentru stabilirea modului de desfăşurare a conferințelor, Şaguna a emis o instrucțiune specială.[47] Aceasta cuprindea 15 paragrafe, în care era prezentat programul zilnic. Dat fiind caracterul confesional al şcolilor, conferințele învățătoreşti trebuiau să fie desfăşurate în biserici (doar dacă aceasta nu era posibil, protopopul trebuia să pună la dispoziție o altă sală).

În anul 1863 s-au desfăşurat cele dintâi conferințe învățătoreşti ortodoxe din Ardeal, în prezența şi sub conducerea comisarilor şcolari. Conferințele din anul următor au fost organizate în conformitate cu o instrucțiune nouă,[48] conform căreia, în centrul preocupărilor trebuiau să se afle mijloacele de dezvoltare fizică (igienă regim de viață), spirituală (sentimentul dragostei de Dumnezeu şi părinți) şi intelectuală (necesitatea învățământului şi rolul şcolii) a copiilor. Problematica aflată atunci în discuție poate părea astăzi deosebit de simplistă, dar, ținând cont de faptul că la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea chiar şi adulții (adică părinții) erau lipsiți de orice pregătire şcolară, aceasta era de o importanță deosebită.[49]

2.3 Dualismul austro-ungar şi organizarea învățământului în Transilvania

Anul 1868 a adus votarea în Parlamentul maghiar a unor legi deosebit de importante pentru românii din Ardeal, precum AL 9/1868, prin care a fost înarticulată Mitropolia Ortodoxă a românilor din Ungaria şi Transilvania şi a fost recunoscută şi autonomia ei față de autoritățile de Stat, AL 38/1868 sau Legea învățământului, prin care erau organizate şcolile confesionale, şi AL 44/1868 sau Legea naționalităților, prin care a fost asigurat dreptul folosirii limbii române în şcolile confesionale ortodoxe.

Toate acestea au fost premisele de la care pornind Şaguna a tratat problema învățământului confesional în Congresul Național Bisericesc ținut la Sibiu în 1868.

Acelaşi CNB a votat şi Statutul Organic al Mitropoliei româneşti. Acesta a cuprins referiri şi la şcolile confesionale. Organele însărcinate cu organizarea învățământului la nivel parohial erau *Comitetul* şi *Epitropia*. Cel dintâi organism era dator să organizeze concurs pentru ocuparea postului de învățător, în înțelegere cu protopopul şi cu direcțiunea şcolii. De asemenea, trebuia să se ocupă de găsirea mijloacelor financiare pentru dotațiunea parohului, capelanului, diaconului, profesorilor şi învățătorilor, şi prezintă acestea în fața Sinodului parohial (§ 23). Epitropia parohială era datoare să se ocupe de buna stare a edificiilor bisericeşti şi şcolare, precum şi de plata regulată a salariilor pentru personalul bisericesc şi şcolar (§27).

La nivel eparhial, la fel ca şi în 1864, Şaguna a propus înființarea unui *Senat şcolar*, organism care să dețină obligația de a se ocupa cu şcolile confesionale.

După votarea de către Parlamentul maghiar a AL 38/1868, mitropolitul Andrei Şaguna a decis să reediteze *Instrucțiunea către învățători*, emisă în 1862, pentru a o aduce în conformitate cu noua lege şcolară. Emiterea ediției a II-a a avut loc la 14 iulie 1869. Ea a fost publicată sub formă de broşură.[50]

Primele patru capitole ale *Instrucțiunii* din 1869 au avut acelaşi conținut cu cea din 1862. Însă în capitolul V, în pasajul despre Didactica specială, sunt introduse materiile de învățământ, prevăzute ca obligatorii de AL 38/1868 pentru şcolile confesionale: a) Doctrina religiei şi moralei; b) Cetirea şi scrierea; c) Calcularea din cap şi cu cifra şi cunoaşterea măsurătorilor din patrie; d) Gramatica maternă şi alta obligată, ungurească; e) Fizica şi Istoria naturală cu privire la

modul vieții și la ținutul de care se ține partea cea mai mare a părinților copiilor; f) Geografia și Istoria patriei: g) Exerciții rurale de câmp, economice, și cu deosebire de grădinărit; h) Scurtă cunoaștere a drepturilor și a datorințelor civile; i) Cântarea; k) Exerciții corporale cu privire la exercițiile militare.

Următoarele paragrafe prezintă pe larg modul de predare al disciplinelor de mai sus, precum și manualele folosite. Trebuie remarcat faptul că, pentru clasa a III-a, Șaguna a decis studierea unei limbi străine, la alegere (germana sau maghiara)!

Conștient de importanța educației pentru românii din Transilvania, mitropolitul Andrei Șaguna a înființat și două gimnazii, unul la Brașov și altul la Brad pentru a putea oferi poporului și o educație laică. Față de gimnaziul din Brașov a arătat o deosebită grijă, fiind alături de protopopul Popasu în toate evenimentele importante. A asistat la examene și a ajutat profesorii cu bani. În 1864 a donat chiar suma de 4000 fl. în scopul cumpărării unei case pentru directorul gimnaziului. [51]

Gimnaziul din Braşov, sub conducerea directorului *Gavriil Munteanu*, s-a dezvoltat în 1865 la opt clase și primul examen de maturitate, condus de însuși Șaguna. În anul 1869 mitropolitul Șaguna, în vederea construirii unui internat, a plătit pentru planul acestuia, suma de 100 fl. inginerului brașovean, Gärtner, dar a fost nevoit să amâne lucrarea până când avea să fie posibilă și construirea unui edificiu și pentru școala comercială.

În epoca constituțională au început demersuri pentru înființarea a încă unui gimnaziu confesional ortodox. În 1862, la stăruințele protopopului *Iosif Başa* din Brad, fruntașii români au hotărât să cedeze împrumutul de stat din 1854, în suma de 52.200 fl. pentru înființarea unui *gimnaziu național.* La sfatul lui Șaguna din 1868, ca gimnaziul să se afle sub oblăduirea Bisericii Române Ortodoxe, s-a emis un nou regulament, care prevedea la cap. 1 că «gimnaziul din Brad e *gimnaziu național român de legea gr.-orientală și gimnaziu mare cu 8 clase».* În 1868/9 s-a înființat clasa II-a gimnazială, în 1870/71 a III-a, în 1871/72 a IV-a și în 1872/73 a V-a, dar aceasta, din lipsă de fonduri, a fost curând sistată. În 1870 Șaguna a dăruit gimnaziului din Brad 2000 fl. și a început să ceară conspecte lunare asupra materiilor predate, la fel ca și Gimnaziului din Brașov sau Seminarului din Sibiu.

Concluzie

Fiind înzestrat cu o abilitate diplomatică de excepție, Andrei Șaguna a știut să profite de toate noile conjuncturi politice din Imperiul habsburgic. El a avut diplomația și înțelepciunea de a se raporta foarte flexibil la legislația ardeleană și a reușit să dobândească autonomia școlară a Bisericii sale.

Dacă în deceniul neoabsolutist, Șaguna a fost nevoit să urmeze întocmai directivele sosite de la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii publice din Viena, în anii "liberalismului constituțional" (1860-1867), caracterizați printr-o disoluția a autorității centrale, a avut posibilitatea de a se ocupa în mod personal de soarta învățământului său confesional, emițând cele dintâi regulamente, organizând primele conferințe învățătorești.

Toată activitatea mitropolitului Șaguna oglindește o conștiință vie că întreaga viață trebuie să fie o slujire adusă lui Dumnezeu și neamului românesc, o punere în valoare a darurilor pe care Dumnezeu le dă aleșilor Săi. Mitropolitul Șaguna a fost darul lui Dumnezeu pentru întregul popor român, pe care l-a chemat spre unitate în timpul vieții dar și după moarte. „*El a venit ca un om trimis de la Dumnezeu, și ardelenii au cunoscut că s-a ivit un Mesia în mijlocul lor, pentru că veacurile îndelungate le-au dat învățătura, că dacă ei nu se vor iubi între dânșii, nu vor găsi în lume decât ură și prigonire*".[52]

"Om al Bisericii, dar și om cu deosebite calități politice – indispensabile într-o vreme în care, fără acestea , nu se putea face față abuzurilor Puterii – Șaguna a știut să citească în semnele timpului, în evenimente și împrejurări și să tragă pentru poporul său foloasele până la limita posibilului. Cutezător al înnoirilor a înființat instituții noi, românești, a imaginat forme de activități publice adesea în spiritul vremii, dar și împotriva ei din perspectiva pe care le anticipa cu deosebit spirit diplomatic."[53]

Note:

1. Nicolae Popea**,** *Escelent'ia Sea Archiepiscopulu sî Metropolitulu Andreiu Baronu de Siagun'a***,** Sibiiu, 1873, p. 29.
2. Nicolae Popea*, Archiepiscopul și metropolitul Andreiu baron de Șaguna***, Sibiiu, 1879.**p. 384 – 385.
3. Mitropolitul Antonie Plămădeală, *Momentul Șaguna în istoria Transilvaniei*, în volumul: *In Memoriam: Mitropolitul Andrei Șaguna (1873-2003)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 11.
4. Ioan Lupaș, *Andrei Șaguna și Asociațiunea transilvană*, „Transilvania" LIII, 6-7 (1923), p. 245.
5. Dr. Ioan Lupaș, *Viața și faptele mitropolitului Andreiu Șaguna*, în volumul: *Mitropolitul Andreiu, baron de Șaguna. Scriere comemorativă la serbarea centenară a nașterii lui*, Sibiu, 1909, p. 14.
6. *Ibidem,* p. 22.
7. Gh. Tulbure, *Mitropolitul Șaguna. Opera literară. Scrisori pastorale. Circulări Școlare. Diverse,* Sibiu, 1938, p. 4.
8. Pr. prof. univ. dr. Mircea Păcuraru, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* vol. III, Ed. IBMBOR, București, 1994, p. 89.
9. *Ibidem*, p. 5.
10. Dr. Ioan Lupaș, *Viața și faptele mitropolitului Andreiu*

Şaguna, în volumul*: Mitropolitul Andreiu, baron de Şaguna. Scriere comemorativă la serbarea centenară a naşterii lui*, Sibiu, 1909, p. 49.
11. Pr. prof. univ. dr. M. Păcuraru, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române…*, p. 91.
12. Nicolau Popea, *Arhiepiscopul şi metropolitul Andreiu baron de Şaguna*, Tiparul tipografiei archidiecesane, Sibiu, 1879, p. 40.
13. Gazeta Transilvaniei 119, 24/12 februarie 1848.
14. Mitropolitul Antonie Plămădeală, *Momentul Andrei Şaguna în istoria şi cultura Transilvaniei*, în revista «Mitropolia Ardealului», anul XXIX (1984), nr. 1-2, p. 8.
15. Keith Hitchins, *Andrei Şaguna şi revoluţia de la 1848*, trad. de Pr. prof. dr. Aurel Jivi, în revista «Mitropolia Ardealului», anul XXIX (1984), nr. 3-4, p. 196.
16. Mitropolitul Antonie Plămădeală, *Momentul Andrei Şaguna în istoria..*, p. 8.
17. G. M. Britannicus, *Mitropolitul Şaguna în lumină europeană*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1924, p. 5.
18. K. Hitchins, *Andrei Şaguna şi revoluţia de la 1848..*, p. 204.
19. G. M. Britanicus, *Mitropolitul Şaguna în lumină europeană...*, p. 6.
20. Pr. prof. univ. dr. M. Păcuraru, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române..*, p. 93.
21. G. M. Britanicus, *Mitropolitul Şaguna în lumină europeană….*, p. 6.
22. Pr. prof. univ. dr. M. Păcuraru, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 95-97.
23. Prof. univ. dr. Pompiliu Teodor, prefaţă la vol. lui Keith Hitchins, *Ortodoxie şi naţionalitate*, trad. rom. Pr. prof. dr. Aurel Jivi, Ed. Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1995, p. 7.
24. A se vedea extrem de bine documentatul studiu: Conf. Dr. Paul Brusanowski, *Mitropolitul Şaguna, organizator al învăţământului ortodox confesional din Transilvania*, în: Pr. Acad. Dr. Mircea Păcurariu (ed.), *Mitropolitul Andrei Şaguna – creator de epocă în istoria Bisericii Ortodoxe din Transilvania*, Editura Andreiana, Sibiu, 2008, p. 232-257.
25. Circulara nr. 119 din 12 februarie 1848, la Nicolae Popea, *Archiepiscopul şi Metropolitul Andreiu Baron de Şaguna,* Sibiu, 1879, p. 308.
26. *Actele Sinodului Bisericii greco-reseritene în Ardealu din anul 1864,* Sibiu, 1864, p. 65.
27. Eusebiu R. Roşca, *Monografia Institutului seminarial teologic-pedagogic „Andreian" al Arhidiecezei Gr. Or. Române din Transilvania*, Sibiu, 1911, p. 15.
28. Eusebiu R. Roşca, *op.cit, p.* 22; Conf. Dr. Paul Brusanowski, *Mitropolitul…*p. 234.
29. *Ibidem*, p. 22.
30. *Ibidem*, pp. 15-17. Încă din 21 aprilie 1848, *Contabilitatea de Stat* din Cluj raportase nou înfiinţatului Minister al Cultelor şi Instrucţiunii publice din Viena, la cererea lui Şaguna, că Fondul sidoxial al Bisericii Ortodoxe din Transilvania deţinea un excedent de aproape 9133 fl. m.c.
31. E. R. Roşca, *Monografia Institutului seminarial,* pp. 20-21.
32. *Actele Soboarelor bisericii greco-răsăritene din Ardeal* din anii 1850 şi 1860, Sibiu, p. 45
33. Conf. Dr. Paul Brusanowski, *Mitropolitul…*, p. 235.
34. Tot în anul 1861, Cursul teologic a fost ridicat la trei ani de studii, rămânând astfel până în 1921. Cursul pedagogic a fost ridicat la trei ani de studii, în 1879, şi la patru ani de studii, în 1907 (Mircea Păcurariu, *Două sute de ani de învăţământ teologic la Sibiu*, Sibiu, 1987, p. 63, 67 şi 105).
35. E. R. Roşca, *Monografia Institutului seminarial,* p.28.
36. *Ibidem*, pp. 28-29.
37. Mircea Păcurariu, *Două sute de ani,* p. 64.
38. Circulara 530 din 24 aprilie 1852, la Gh. Tulbure, *op. cit.*, p. 253-255.
39. Conf. Dr. Paul Brusanowski, *Mitropolitul…*, p. 245-246.
40. *Amicul şcoalei*, an. I, 1860*,* p. 322-327.
41. *Protocolul Dietei ardelene... Acte de stat şi documente*, Sibiu, 1864, p. 199-200.
42. *Instrucţiune pentru învăţătorii din şcoalele normale şi capitale de Religia ortodoxă răsăriteană, de sub Inspecţiunea Supremă şcolare a Bisericei Ortodoxe Răsăritene din marele Principat al Ardealului,* Sibiu, în Tipografia diecesană, 1862, 40 p.
43. În *Amicul şcolii,* nr. 28, 1863, p. 221-223
44. *Instrucţiune pentru Directorii şcoalelor poplare şi pentru Directorii şi Inspectorii şcoalelor capitale, precum şi pentru Inspectorii districtuali de şcoală din Archidiecesa greco-răsăriteană în Ardeal,* Sibiu, 1865, 27 p.
45. Conform unei însemnări de mână pe foaia de titlu a unui exemplar al Instrucţiunii, aflat în Biblioteca Mitropoliei din Sibiu, cota 7032.
46. Circulara a fost publicată în volumul *Adunarea cuvântărilor comisarilor şcolari din anii 1863-1864*, Sibiu, 1864, p. 3-4.
47. *Instrucţiune pentru Comisarii şcolari şi învăţători, privitoare la Conferinţele şcolare din anul 1863*, *Ibidem*, p. 9-17.
48. Această instrucţiune a fost publicată în *Adunarea cuvântărilor comisarilor şcolari din anii 1863 şi 1864,* Sibiu, 1864, p. 186-192.
49. Conf. Dr. Paul Brusanowski, *Mitropolitul..*, p. 248-249.
50. *Instrucţiune pentru învăţătorii din şcolile normale şi capitale confesionale din Mitropolia românilor de relegea gr.răsăriteană în Ungaria şi Transilvania*, Sibiu, 1869.
51. Ioan Lupaş, *Mitropolitul Andrei Şaguna. Monografie istorică*, ed. II, Sibiu, 1911, p. 143.
52. Ioan Slavici, *Convorbiri literare*, 1880, p. 14-15, apud Ioan Lupaş, *Mitropolitul Andreiu baron de Şaguna*, Ed. Consistoriului Mitropolitan, Sibiu, 1909, p. 397.
53. Mitropolitul Antonie Plămădeală, *Momentul Şaguna în istoria Transilvaniei*, în volumul: *In Memoriam: Mitropolitul Andrei Şaguna (1873-2003)*, Cluj Napoca, 2003, p. 18.